

A. JAGER

Grote Kerkstraat 224, 8911 EG Leeuwarden, Netherlands

ABSTRACT: During the 13th century Leeuwarden became a town. In the 15th century the surrounding agricultural area, the so-called Middentrimdeel, was placed under the municipal law. Afterwards this area was called De Klokslag. During the pre-urban stage a few houses of noblemen can be pointed out in this area. It is suggested that one of those houses, the Camminghaburg, belonged to an important landowner. The other one, the Papingastins, belonged to a person who played a role in the reclamation of polders along the Middelzee. During the urbanization of Leeuwarden the nobility built several fortified stone houses in this town. One of these, the Amelandshuis, has been archaeologically investigated. The owners used these houses to express their ownership of a large plot. They allowed townsmen to build houses along the edges of these plots in order to collect rents. In the period 1496-1498 the houses of the noblemen lost their defensive value. From c. 1490 on building in stone became more common. In this period the noblemen built large mansions to insure that their status was made clear. One of those mansions, the Kapittelhuis, was also archaeologically investigated.

KEYWORDS: Friesland, Middle Ages, urbanization, stone built houses, nobility.

1. INLEIDING

In de Klokslag, het plattelandsgebied rond Leeuwarden, dat sinds de 15e eeuw onder het stadsrecht viel, en in de stad Leeuwarden kunnen drie typen adelshuizen worden onderscheiden:

- In de Klokslag stinzen, woontorens op zogenaamde hoge wieren uit de 13e eeuw;
- In de stad Leeuwarden verdedigbare steenhuisen uit de 14e/15e eeuw;
- Eveneens in de stad Leeuwarden zogenaamde complexe huizen, uit de laatste jaren van de 15e, en uit de eerste helft van de 16e eeuw.

In dit artikel zal de verschillende rol van deze typen adelshuizen worden beschreven. Verder zal aandacht worden besteed aan de opgravingen van het Amelandshuis, een 14e-eeuws steenhuis, en het Kapittelhuis, een rond 1500 gebouwd 'complex huis'.

2. DE KLOKSLAG

2.1. Het kwelderland

De nederzetting Leeuwarden viel aanvankelijk onder het plattelandsrecht van Leeuwarderadeel, dat in drie (trim)delen was onderverdeeld, het Noorder-, Midden- en Zuidoosttrimdeel. Leeuwarden was gelegen in het Middentrimdeel. Rond 1400 maakte de stedelijke kern zich los van het plattelandsrecht van Leeuwarde-

radeel. Vervolgens werden in de eerste helft van de 15e eeuw aanzienlijke delen van het Middentrimdeel onder het stadsrecht van Leeuwarden geplaatst. Nadat in 1456 nagenoeg het gehele Middentrimdeel onder de jurisdictie van Leeuwarden viel, werd het als Klokslag aangeduid.

In de 13e eeuw bestond de latere Klokslag uit een strook oud kwelderland met een tweetal noord-zuid verlopende terprijen en een strook ingepolderd land (fig. 1). De oude kwelder werd door die twee terprijen met bijbehorende landerijen in twee blokken verdeeld. Het polderland vormde een apart blok. Het cultuurlandschap van de Klokslag bestond dus uit een drietal landschappelijke blokken. Het middeleeuws grondgebied van Leeuwarden raakte alle drie blokken. Het polderland werd na 1270 aan de Klokslag toegevoegd (Halbertsma, 1955: pp. 100-102; Halbertsma, 1963: p. 165). In het laatste kwart van de 13e eeuw werd de Tjessingadijk, die de Middelzee ten noordwesten van Leeuwarden afsnoerde, aangelegd.

In het oude kwelderland lagen nederzettingen op terpen. Deze laten zich dus eenvoudig opsporen. De westelijke terprijs bestaat uit de terpen Vierhuis, Taniaburg, Bilgaard/Taniaburen, Fiswerd en Oldehove. De oostelijke terpreeks bestaat uit de terpen Blitzaard, Hoogterp/Harmswerd en Aesterterp. Tot de oostelijke reeks zal ook Wilaard worden gerekend, al ligt deze flink uit de koers. De meeste van deze terpen hebben vondsten opgeleverd die van rond de jaartelling dateren. Hier gaan we niet in op de problematiek ten aanzien van de bewoningsgeschiedenis van deze terpen vóór

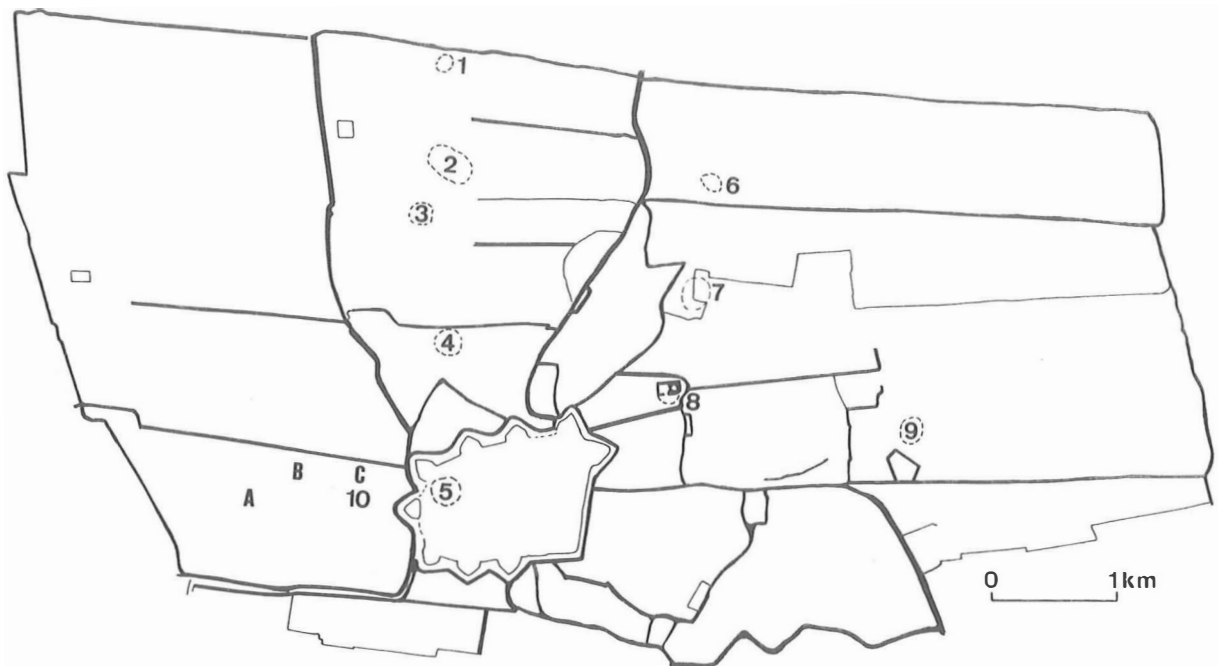

Fig. 1. Kaart van de Klokslag. 1. Vierhuis; 2. Taniaburg; 3. Bilgaard/Taniaburen; 4. Fiswerd; 5. Oldehove; 6. Blitzard; 7. Harmswerd/Hoogterp; 8. Aesterterp/Camminghaburg; 9. Wilaard; 10. Papingastins; A. Burmaniafenne; B. Saecklemafenne; C. Papingafenne.

ca. 1200. Ons interesseert of er vanaf de 13e eeuw permanente bewoning is geweest. Hoewel van de terpen op de kaart van Eekhoff uit 1858 een globale grootte-indicatie is gegeven, zijn de afmetingen van de terpen onbekend, en kunnen we deze slechts schatten. De juist ten zuiden van de Klokslag gelegen terp Goutum-Noord, die thans bij Leeuwarder grondgebied hoort, heeft een oppervlak van ca. 1,5 ha. Waarschijnlijk zijn ook de terpen in de Klokslag van die orde van grootte geweest.

Het grootste deel van de terp van Goutum-Noord kwam in de late ijzertijd/Romeinse tijd tot stand. In de vroege middeleeuwen werd deze terp slechts gedeeltelijk uitgebreid. Te oordelen naar losse vondsten kan deze terp in de 13e eeuw nog bewoond zijn geweest. Harde bewijzen hiervoor zijn er niet; lagen jonger dan de 6e/7e eeuw bleken te zijn afgegraven. De terpen in de Klokslag zijn in onze en de vorige eeuw allemaal afgegraven. Tijdens die afgravingen zijn geen observaties gedaan. De tijdens de afgravingen van de terpen in de Klokslag geborgen vondsten, aanwezig op het Fries Museum, duiden op incidentele bewoning in de 11e/12e eeuw en op waarschijnlijk permanente bewoning vanaf de 13e eeuw.

Er kon te Goutum-Noord uiteraard geen informatie worden verkregen omtrent het aantal hoeven dat in de 13e eeuw op de terp gevestigd was. Van de Klokslagterpen bestaat die informatie evenmin. Met gebruikmaking van het model van Miedema kan het aantal boerderijen geëxtrapoleerd worden (Miedema, 1983: pp. 344-352). Hoewel het door Miedema gehanteerde

model toegepast is op ijzertijdbewoning en in de 13e eeuw bedijking vergevorderd is, kan het model een indicatie voor het minimum aantal boerderijen verschaffen. De Klokslag beslaat totaal 1500 ha (Schroor, 1991). Minstens een derde daarvan bestaat uit polderland. Voor de 9 terpen was dus ruim 1000 ha land beschikbaar, gemiddeld meer dan 100 ha. De gemiddelde behoefte aan land voor het theoretisch aantal mensen dat op één hoeve woonde, 6 *Vollpersonen*, is berekend op 35 ha (zie Miedema, 1983: noot 51). Wanneer ingecalculereerd wordt dat lang niet al het land zich voor exploitatie leende, dan kunnen 2 à 3 boerderijen per terp aanwezig zijn geweest.

Al in de 11e eeuw, en misschien al daarvoor, treedt bevolkingsdruk op en wordt de rand van het kleigebied ontgonnen (de Langen, 1992). Voor de bewoners van de Klokslag betekende dit een oostwaartse uitbreiding van het cultuurgebied. Dit was uiteraard een aangelegenheid voor bewoners van de oostelijke buurtschappen. Voor de bewoners in de westelijke buurtschappen eindigden hun landerijen aan de westzijde aan de Middellzee, een op dat moment nog onneembare barrière. De boorden van de Middellzee werden weliswaar vanaf de 11e eeuw bedijkt, maar inpoldering was pas vanaf de 13e eeuw mogelijk. De inpoldering was onder andere mogelijk doordat de zeearm rond 1270 verlandde (Halbertsma, 1963: p. 165). Deze zeeëngte, met hoofdzakelijk een noord-zuidas, werd door verschillende oost-west verlopende dijken telkens een stuk ingekort. Ten noordwesten van Leeuwarden vormde de Tjessingadijk zo'n afsluiting. Deze dijk was een deel van de begrenzing

van de Klokslag, en werd als gezegd in het laatste kwart van de 13e eeuw aangelegd, waarna de ontginning spoedig volgde. Voor het einde van de 13e eeuw kan de ontginning van de Middelzeestreek voltooid zijn.

Om de invloed van de adel in deze landschaps-geschiedenis na te gaan zijn toponiemen tot dusver de enige hulpmiddelen. Het zijn indicatoren die globaal aangeven welke buurtschap over welke landerijen beschikte. Door deze benadering wordt de indeling in drie blokken van het Middenrimdeel duidelijk.

2.2. De opdeling van het land

De landschappelijke elementen van de te onderscheiden blokken werden door natuurlijke grenzen, in dit geval waterlopen, gevormd. De 4 terpen in het oostelijk blok, met hun ommeland, werden van elkaar gescheiden door oost-west verlopende (water)grenzen. In het lage oostelijke terrein waren de hemrikken van de oostelijke terprijs gelegen (Schroor, 1991). In het middelste blok, met de westelijke terprijs, waren de 5 woonheuvels met hun ommeland eveneens door waterlopen met oostwestelijke richting van elkaar gescheiden. Het polderland bestond uit een drietal blokken die een zuid-noord oriëntatie hadden. De begrenzingen der nederzettingsarealen in het oude kwelderland werden mede bepaald door de afwatering van het gebied naar de Middellzee toe. Wanneer niet aanwezig groeven de bewoners de waterlopen zelf. In het polderland begon de ontginning in het zuiden, dat het eerst verland was, en vervolgens schoof de cultuurgrond noordwaarts op. Toponymisch laten zich in het polderland drie stroken onderscheiden, die apart van elkaar ontgonnen werden. Van west naar oost waren dit de ontginningsstroken van de Burmania's, de Saecklema's en de pastoor van Oldehove (Schroor, 1991). Waarschijnlijk startte de ontginning van iedere strook vanuit één punt. Hier moet een boerderij gevestigd zijn geweest. De pastoor van Oldehove woonde opeens stins genaamd de Papingastins. Waar de boerderijen van de Burmania's en de Saecklema's, met eventuele steenhuizen, gestaan hebben is onbekend. De Saecklema's hadden overigens (ook?) een stins op de hoek van de Grote en Kleine Kerkstraat, tussen de terp van Oldehove en de stedelijke kern (Visscher, 1934).

Hoewel we hier spreken over de periode der ontginningen hebben we pas zicht op de eigendomsverhoudingen in dit gebied vanaf ca. 1300, dus op het moment wanneer de ontginningen ongeveer voltooid moeten zijn geweest. De personen of families die de gronden dan beheren hoeven niet per se verwant te zijn geweest aan de ontginners. We kunnen niet aantonen dat de ontginning van het polderland een aangelegenheid was van de bewoners van de westelijke terprijs. Het is mogelijk dat het klooster Corvey bij Verden aan de Weser een groot aandeel in de ontginning heeft gehad. We vernemen in 1148 van de kerk te Oldehove, die door dit klooster gesticht werd (Schuur, 1979: p. 119). Deze

kerk was een tufstenen kruiskerk, die in 1969 werd opgegraven (Karstkarel, 1987). Het gebruik van tufsteen geeft aan dat een datering van de kerk in de 12e eeuw geaccepteerd kan worden. Waarschijnlijk vestigde het klooster zich in deze periode hier om deel te nemen aan de ontginning van het drooggevalen Middellzeegebied ten zuidwesten van Leeuwarden. In de 13e eeuw nam het klooster deel aan de ontginning van het noordwaarts daarvan gelegen Middellzeevak, ten zuiden van de Tjessingadijk. Het klooster liet het beheer van de poldergrond waarschijnlijk over aan een lokale familie. Aan het begin van de 14e eeuw warentat de Burmania's, die dit mogelijk van oudsher hebben gedaan. Misschien hebben de Burmania's ook een aandeel gehad in de ontginningen. Na de voltooiing hiervan gingen de Burmania's een leenverband aan met het klooster en beheerden ze de kloostergronden. Uit deze goederen werd de Oldehovekerk onderhouden (Beelaerts van Blokland, 1990: pp. 419-420).

Of de Saecklema's een met de Burmania's vergelijkbare positie innamen is onbekend. Misschien waren het ook zetbazen van het klooster, of ze hadden hier eigen grond. De relatie tussen de pastoor van de door het klooster Corvey zelf gestichte kerk te Oldehove is duidelijk. Uit de relatie tussen het klooster en de Burmania's blijkt dat de Burmania's waarschijnlijk van adel waren. In 1300 staan de broers Renaldus en Altatus Burmania het patronaatsrecht af aan de abt van het klooster Mariëngaarde te Hallum. Onder dit patronaatsrecht was het benoemingsrecht van de pastoors van de kerk te Oldehove begrepen (Eekhoff, 1846: pp. 26-27). In werkelijkheid hield dit recht in dat kandidaten voor dit ambt mochten worden voorgesteld aan de bisschop (Beelaerts van Blokland, 1990: p. 419). Deze functie wijst desondanks op de bijzondere status van de Burmania's. Verder veroorloofden de Burmania's het zich de kloostergoederen aan het begin van de 14e eeuw toe te eigenen. Op gelijke wijze eigenden de Dekema's zich aan het begin van de 13e eeuw kloostergrond te Weidum toe (Halbertsma, 1969: 161). Dergelijk eigenmachtig optreden kon alleen de adel zich veroorloven. De Burmania's waren dus waarschijnlijk van adel en hadden bij hun boerderij in de Middellzeepolder mogelijk een stins gevestigd.

In de landschapsblokken van het oude kwelderland kan in de 13e eeuw slechts één adelshuis worden aangewezen: de Camminghaburg (Halbertsma, 1963: pp. 132-145). Deze 'burg' was gelegen in het oostelijke blok. In het middelste blok was de Taniaburg gelegen. Hoewel dit adelshuis middeleeuws was, zijn er geen aanwijzingen dat het al in de 13e eeuw bestond. De datering van de al even gememoreerde Papingastins is eveneens onzeker. Gezien het feit dat het hier om een hoge wier gaat (Meijer, 1985) kan in ieder geval een 13e-eeuwse ouderdom worden aangenomen. Deze stins is verdwenen en de locatie is slechts bij benadering bekend. De Camminghaburg was gelegen op de noordflank van de Aesterterp. Deze burg was van oorsprong

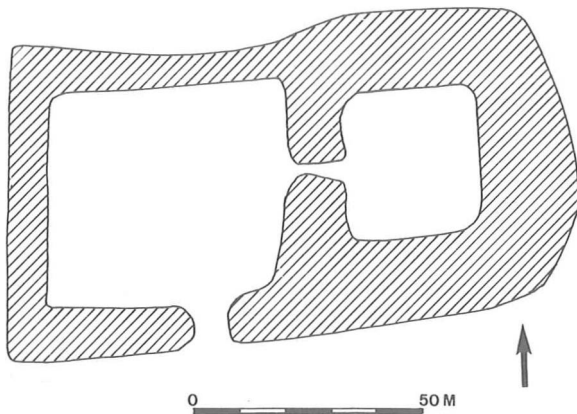

Fig. 2. Plattegrond van de Camminghaburg op het kadastraal minuutplan uit 1832.

een hoge wier. Net als de Papingastins is de hoge wier van Camminghabuur verdwenen, maar het grachtenstelsel van de adelswoning der Cammingha's is op de kadastrale minuut uit 1832 ingemeten. Het stinssterrein mat ca. 30 bij 32 m. Het verschil tussen de stinsgracht en de gracht van de nederhof, de boerderij, komt goed naar voren (fig. 2). De Taniaburg was te Bilgaard gevestigd. Dit adelhuis was aan het eind van de 15e eeuw eigendom van de familie Camstra (Sipma, 1927: p. 328; Schroor, 1991: p. 191). De locatie van de Aesterterp was ten opzichte van de overige terpen in het oostelijke blok niet bijzonder. Hieruit kan niet worden opgemaakt dat de bewoners van Camminghaburg belangrijker waren dan de bewoners van de overige buurtschappen. Het elitaire karakter van de Cammingha's kwam in de 13e eeuw tot uiting in het feit dat ze grootgrondbezitters waren, zich een steenhuis konden veroorloven en doordat ze de stichting van een Jacobijnerklooster in Leeuwarden begunstigden (Schuur, 1979: pp. 124-130). Aanwijzingen voor een bijzondere positie, voor zover dit op te maken is uit landschappelijke elementen, blijkt evenmin uit de situering van de Papingastins, hoewel deze als gezegd slechts globaal te bepalen is. De Papingastins was steilig het startpunt van een ontginningsstrook, waarbij eigendomsrechten op de gewonnen grond onder andere door dit adelhuis tot uitdrukking werden gebracht.

3. DE STAD LEEUWARDEN TOT CA. 1400

3.1. Het ontstaan van de stad

Vanaf de 13e eeuw ontwikkelde zich ter plaatse van het huidige centrum van Leeuwarden een stedelijke nederzetting. Bewoning ter plaatse was al in de 9e eeuw aanwezig, hetgeen afgeleid kan worden uit enkele bij recente opgravingen aangetroffen 9e-eeuwse Badorf-scherven (de Langen, 1989: p. 16). Ten tijde van die eerste bewoning stroomde de Middellzee nog voorbij

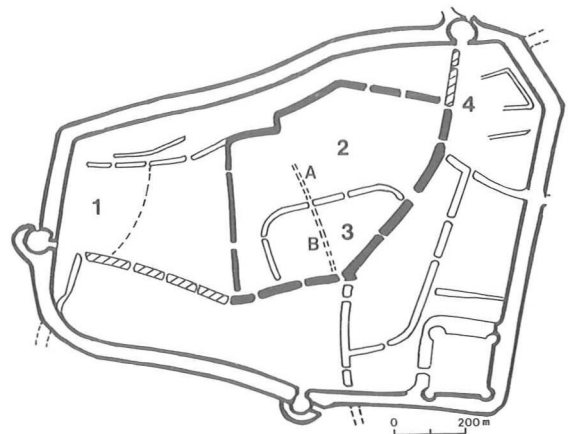

Fig. 3. Plattegrond van Leeuwarden naaeren tekening van omstreeks 1570 door Jacob van Deventer. 1. Oldehove; 2. De noordelijke Eeterp; 3. De zuidelijke Eeterp; 4. Hoek; A. Kleine Hoogstraat; B. Grote Hoogstraat. De in massief zwart aangegeven gracht is de laat-14e-eeuwse stadsgracht.

Leeuwarden. Aangezien grondgebied in de stadskern van Leeuwarden vóór de dijkbouw voor bewoning werd uitgekozen en de plaats in het kleigebied ligt, waren hier waarschijnlijk kwelderruggen aanwezig. Doordat als woonlocatie de uitmonding van het riviertje de Ee werd uitgekozen kunnen deze kwelders door de Middellzee of door de Ee zijn gevormd. Ter weerszijde van de Ee ontstonden twee woonkernen. Door bewoning werden deze woonlocaties gestaag opgehoogd. De zee behield vóór 1000 zeker nog invloed op het areaal en spoelde soms nog woonlagen weg (de Langen, 1989: p. 21).

De bewoners van de Eeterpen hadden tot het midden van de 13e eeuw zelf geen godshuis en kerken te Oldehove (fig. 3). De grootte van het bewoonde areaal is vanaf de koloniatiefase tot de 14e eeuw door gebrek aan gegevens nog niet te bepalen. In ieder geval groeiden de Eeterpen in de 13e eeuw uit tot stad. Een stimulans voor de verstedelijking werd ontleend aan de ontplooiing van een regionale markt, waarbij de plaats lang een agrarische component behield (de Langen, 1992). Op de rechtshistorische en economische ontwikkeling van de nederzetting gaan we hier niet in. Hoe was de stedelijke kern ingedeeld? Op de noordflank van de noordelijke Eeterp werd rond 1200 een kerk, de Sint Marie opgetrokken (Karstkarel & Terpstra, 1987: p. 49), waarna de pre-stedelijke nederzetting zich klerikaal van Oldehove afscheidde (Schuur, 1979). Omstreeks 1260 werd iets ten noordoosten van de St. Marie een Jacobijner klooster gesticht (Karstkarel, 1985: pp. 47-51). Hoe de nederzetting verder was ingedeeld is tot dusver grotendeels onbekend, wel kan de hoofdindeling worden achterhaald door een reconstructie van de waterlopen.

3.2. De waterlopen

De waterlopen waren in belangrijke mate bepalend geweest voor de ruimtelijke indeling van Leeuwarden. De waterlopen bleven echter in de loop der eeuwen niet ongewijzigd. Voor Leeuwarden was de Ee het belangrijkste water. Deze rivier stroomde vanuit het noorden. Oorspronkelijk was de loop ten noorden van de Eeterpen meer westwaarts. Hiervan was rond 1850 nog een deel over. Dit deel lag tussen de Breedstraat en de Voorstreek en was als open riool in gebruik (Schuur, 1979: p. 61). Het restant van de oude loop van de Ee heette in de 16e en 17e eeuw nog de 'oude Ee' (Dolk, 1969: p. 17). De Ee mondde tussen de St. Jacobsstraat en de Beijerstraat uit in de Middellzee (Jager, in voorb.). In de late 14e eeuw werd een zuidelijke afsplitsing van de Ee gegraven welke een beloop had langs de Voorstreek, de Kelders en het Naauw (van Lennep, 1956; de Langen, 1992: p. 223). In de 14e eeuw werden gedeelten van de waterlopen gewijzigd. Toen werd de loop van de Ee, ten noorden van de Eeterpen, oostwaarts verlegd. Langs de Wortelhaven werd een verbinding tussen de zuidelijke en noordelijke Eetak gegraven. Ter ontwatering van het lage gebied ten oosten van Leeuwarden werd de Vliet gegraven. Deze werd verbonden met de Ee. De noordelijke Eetak kreeg toen een tweede uitmonding in de Middellzee, namelijk langs het Heerenwiltje (van Lennep, 1956).

3.3. Houten bebouwing

Tot de late 15e eeuw moeten de woonhuizen nog veelal van hout zijn geweest. Net als andere bouwkundige onderdelen van de nederzetting, zoals steigers, bruggen en utilitaire gebouwen. Restanten van die houtbouw zijn door het gehele gebied van de stedelijke kern aangetroffen. De gegevens zijn evenwel te gering om inzicht te verschaffen in de typologie van de houten huizen of andere bouwwerken, al werden wel enkele constructieve aspecten belicht. Zo zijn wanden van houten huizen teruggevonden met enkelvoudige en dubbele plankenwanden, ingeklemd tussen verticale balken (Elzinga, 1985: pp. 11-12). In Leeuwarden moeten ook huizen met vakwerkwanden geweest zijn. In 1545 werd aan de Nieuweburen nog een vakwerkhuis met lemen wanden en een rieten dak vermeld: "in leem gelecht ende met riet zeer armelicken gedect, sulex dat de mueren dicwils zwinters invallen".¹ Een aanwijzing dat houten huizen tot ver in de 15e eeuw talrijk zijn geweest blijkt ook uit de keuren in het Leeuwarder stadboek. Hierin waren diverse bepalingen opgenomen welke dienden om brandgevaar zoveel mogelijk te beteugelen (Telting, 1883). Door latere stenen bebouwing is veel van de kwetsbare houten huisrestanten verdwenen. De houten huizen moeten in rijen gebouwd zijn. Te Staveren werd zo'n rij houten huizen in 1963 en 1964 opgegraven (Halbertsma, 1964). Vanaf de late 15e eeuw werden stenen huizen algemeen in Leeuwarden. In hoeverre de verkaveling van de

stenen huizen teruggaat op die van de houten huizen is onbekend.

4. LEEUWARDEN TOT CA. 1450

4.1. De bevestiging en de uitbreiding van het stadsgebied

Omstreeks 1400 groef men rond de stedelijke kern een bescheiden gracht (Schroor, 1991: p. 162). In de hoge middeleeuwen liep de as van dit stadje over de beide Hoogstraten (de Langen, 1989) en beide Sint Jacobsstraten. Thans is er nog slechts één Sint Jacobsstraat, maar de noordwaarts hiervan in het verlengde liggende Beijerstraat, welke parallel loopt aan de Kleine Hoogstraat, heette oorspronkelijk de Kleine Sint Jacobsstraat (Dolk, 1969: p. 15). De 'Grote' Sint Jacobsstraat loopt parallel aan de Grote Hoogstraat.

Om de stedelijke status te verwerven diende de landelijke nederzetting zich los te maken uit het plattelandsgerecht van Leeuwarderadeel. Uit oorkonden, daterend uit 1392 en 1426 wordt duidelijk dat de plaats zich afscheidde van het omringende platteland (Schuur, 1979; Schroor, 1992). Vanaf 1426 deed de stad pogingen verschillende uitburen, met name Oldehove en Hoek, onder haar jurisdictie te brengen. In 1435 slaagde de stad hierin, ondanks verzet van Leeuwarderadeel (Schuur, 1979: pp. 11-21). In 1456 vond een verdere uitbreiding plaats, tot de gehele Klokslag onder het stadsrecht van Leeuwarden viel (Schroor, 1991).

4.2. De stinsen en steenhuizen

De aanwezigheid van adel in Leeuwarden in de 14e/15e eeuw blijkt duidelijk uit de particuliere stenen huizen. Hoewel voor Friesland geen beperkende maatregel bekend is, kon alleen de adel zich financieel en maatschappelijk een stenen huis veroorloven. Stinsen op een hoge wier werden niet in een stad gevestigd. Ze kwamen soms wel voor in de stad. Door uitbreiding van Leeuwarden in de late 15e eeuw werd de Uniastins, een plattelandsstins, geïncorporeerd in de stedelijke bebouwing (fig. 4).

Nu vormen stinsen, zoals we ze in Friesland algemeen kennen, typologisch de oudste groep in de categorie steenhuizen, huizen met massieve stenen muren. In de 11e en 12e eeuw is uit de Eifel afkomstige tufsteen in gebruik voor kerkbouw en enkele particuliere bouwwerken in Friesland. Uit Leeuwarden kennen we geen toepassing van tufsteen bij particuliere bouwwerken, wèl uit Workum. De Inthiemastins moet muren van tufsteen hebben gehad: "een vast Casteel Stens, ofte Huys gehad heeft, opgetimmert van grauwen Duyfsteen [vernederlandst Fries voor tufsteen] binnen en buyten, met Vlinten ende gegoten Kalck opgefullet, de muyren wel omtrent een vadem [ca. 1,70 m] dick zijnde, 't welck int viercant seer Hoogh is geweest, zijnde seer

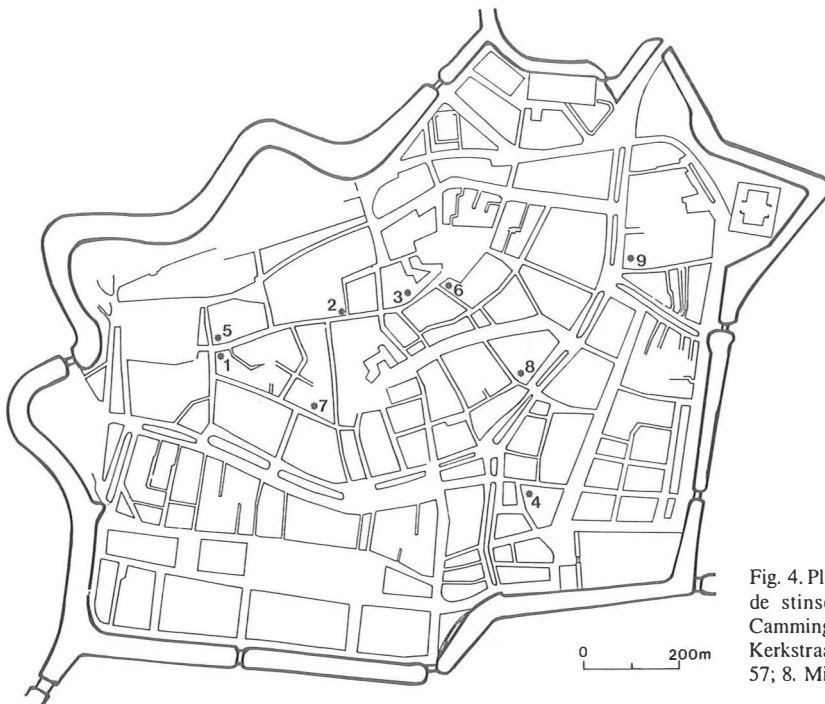

Fig. 4. Plattegrond van Leeuwarden met de lokaties van de stinsen en steenhuisen. 1. Saecklemastins; 2. Camminghastins; 3. Oenemastins; 4. Uniastins; 5. Grote Kerkstraat 7; 6. Grote Kerkstraat 236; 7. Bagijnestraat 57; 8. Minnemahuis; 9. Amelandshuis.

vast ende geweldigh, waer mede den gantschen Stadt konde gedwongen worden” (Schootanus, 1664: p. 268). In Leeuwarden werd bij de eerste stenen kerk te Oldehove, een kruiskerk, tufsteen als bouw materiaal gebruikt. Aan het eind van de 12e eeuw wordt in Friesland baksteen gangbaar. Eerst wordt de steen gebakken in een formaat van 32x16x9 cm, de zogenaamde reuzenmop. Te Leeuwarden zijn deze alleen van een uitbreidingsfase van de Sint Vitus bekend (Karstkarel, 1987). Vanaf ca. 1200 wordt de reuzenmop vervangen door de kloostermop (30x15x8 cm). Hiervan worden zowel kerken gebouwd, bijvoorbeeld de Sint Marie van Nijehove en de Catharinakerk, en het kloostercomplex van de Jacobijners alsook steenhuisen.

Voor het onderzoek naar de indeling van de middeleeuwse stad staan ons nauwelijks historische bronnen ter beschikking. De weinige stenen bebouwing beperkt zich, buiten de particuliere huizen, tot kerken en kloostergebouwen. Doordat de steenhuisen het onderdeel vormden van het erf van een adellijk of anderszins belangrijke persoon kan iets van de indeling van het 14e- en 15e-eeuwse Leeuwarden worden gereconstrueerd. Het erf van een adellijk persoon was gewoonlijk een forse lap grond. Er bestaat geen enkele stins meer in Leeuwarden, behalve misschien in het bodemarchief. Onderzoek hierna is nog niet verricht. We gaan er vanuit dat de Leeuwarder stinsen niet afwijken van de overige Friese. Er kunnen vier stinsen worden getraceerd in het Leeuwarder centrum. De locatie van de Saecklemastins noemden we al: op de hoek van de Grote en de Kleine Kerkstraat. De hof van dit huis strekte zich waarschijnlijk uit tussen de Kleine Kerk-

straat-oostzijde en de Grote Kerkstraat-zuidzijde, de Bagijnestraat-noordzijde en iets ten westen van de Bollemanssteeg. Aan de Grote Kerkstraat stonden nog twee stinsen, de Camminghastins en de Oenemastins, beide in de noordelijke rooilijn van de straat. De hof van de Oenemastins besloeg waarschijnlijk een terrein tussen de Grote Kerkstraat, de Pijlsteeg-oostzijde, het Perkswaltje en het terrein van de St. Marie van Nijehove. De omvang van de hof van de Camminghastins is onbekend. De Saecklemastins was gesitueerd tussen het grondgebied van Oldehove en de stedelijke kern. De Camminghastins en de Oenemastins waren gelegen in en georiënteerd op de stedelijke kern. Ten opzichte van deze stinsen neemt de Uniastins, de geïncorporeerde plattelandsstins een afwijkende positie in.

De aanwezigheid van stinsen in Leeuwarden was een poging van de adel profijt te trekken van de stedelijke bewoning. We moeten er vanuit gaan dat de bij de stinsen behorende erven voor de koop- en ambachtslieden aantrekkelijke lokaties waren. Langs de randen van de stinserven werden bouwpercelen verhuurd, zodat de eigenaars van inkomsten verzekerd waren. De aanwezigheid van het weerbare stenen huis benadrukte de eigendomspositie en demonstreerde een zekere onafhankelijkheid ten opzichte van de stad. Alleen de Uniastins was waarschijnlijk niet gepland als een hofstelsel met randbebouwing. Later kan het dit wel geworden zijn. Historisch vernemen we van de erfrandbebouwing van de Camminghastins, Saecklemastins en de Oenemastins pas in de late 16e eeuw.² De erven van deze stinsen behoorden toen tot de achteraf gelegen buurten. De as van de stad had zich namelijk na ca. 1480

Fig. 5. Tekening van het Amelandshuis door J. Sems uit 1603.

door bebouwing langs de Nieuwestad en het intensievere gebruik van de gracht langs de Nieuwestad-Naauw-Kelders-Voorstreek, zuid- en zuidwestwaarts verplaatst. Bovendien werden na ca. 1550 de adellijke erven verkleind (zie onder). In de tweede helft van de 16e eeuw waren er nog slechts kamers op de stinserven gevestigd. Het belang van de stinsen was voorbijen in deze periode werden ze dan ook gesloopt (Visscher, 1934; Meijer, 1988).

In Leeuwarden kennen we een zestal steenhuisen, waarvan er nog drie over zijn; van twee verdwenen steenhuisen bestaat uitgebreide onderzoeksdocumentatie. Eén steenhuis, Eminga's *steenhuus*, bestaat alleen in de archieven.³ Zelfs de locatie is onbekend, al vermoedt Mulder-Radetzky (1992) dat dit steenhuis is opgenomen in Grote Kerkstraat 13, een complex middeleeuws huis (Temminck Groll, 1963: pp. 113-120). De toegepaste steen bij het betreffende deel van Grote Kerkstraat 13 heeft echter bakstenen van een te klein formaat om van een steenhuis te kunnen spreken. Twee steenhuisen, Grote Kerkstraat 7 en 236, waren in de middeleeuwen in gebruik als pastoorshuis. Grote Kerkstraat 236 was van oudsher een pastoorshuis. Op basis van het oorspronkelijk metselwerk van het huis, Vlaams verband, is het in de eerste helft van de 14e eeuw gedateerd (Karstkarel & Terpstra, 1987: pp. 48-49). Dit huis had een hofje tussen de Grote Kerkstraat-zuid-

zijde, de Bontepapesteeg-oostzijde, het Crommejat-westzijde en de Speelmansstraat-zuidzijde. Grote Kerkstraat 7, het Heer Ivohuis, is waarschijnlijk 15e-eeuws (Jager, in voorbereiding). Het werd pas na 1511 als pastoorshuis in gebruik genomen (Eekhoff, 1846: p. 201). Daarvoor kan het de woning van een edelman zijn geweest. Of ooit een hof tot het Heer Ivohuis heeft behoord is onbekend. Grote Kerkstraat 236 had in ieder geval geen randerfbebouwing. Slechts een van de steenhuisen, Bagijnestraat 57, was kloosterbezit. De Grauwe Bagijnen hadden dit steenhuis in gebruik als patershuis. Oorspronkelijk kan dit huis van de familie Roorda zijn geweest, al kan dit niet met feiten gestaafd worden (Mol, 1992). Het huis moet in de 14e eeuw gebouwd zijn. De hof van Bagijnestraat 57 strekte zich uit tussen de Bagijnestraat-noordzijde en de stadsgracht langs de St. Anthonystraat. De noordelijke en westelijke grenzen zijn moeilijker te bepalen. De hof eindigde waarschijnlijk iets ten westen van de Bollemanssteeg en noordwaarts ongeveer tussen de Bagijnestraat en de Grote Kerkstraat. Het steenhuis werd rond 1500 aan het klooster der Grauwe Bagijnen toegevoegd. Door de restauratie van de aangrenzende Bagijnekerk (Bagijnestraat 59) in 1991 werd de westelijke muur van het patershuis ontbloot. Het in wild verband gemetselde, maar keurig gevoegde muurwerk bestond uit kloostermoppen met een lengte van 29-31,5 cm, 10 lagen meten

94 cm. In de muur tekenden zich een poort en een venster af. Aan deze zijde stond het huis vrij, totdat de Bagijnekerk, rond 1500, werd gebouwd. Het beeld van de erfbebouwing van Bagijnestraat 57 wordt vertroebeld door de bouwgeschiedenis van het klooster.

De twee overige steenhuizen, het Minnemahuis en het Amelandshuis, waren in handen van invloedrijke adellijke families. Hiervan is erfbebouwing bekend, zodat ze vergeleken kunnen worden met de op stedelijke bebouwing georiënteerde stinsen. Het Minnemahuis stond op de oostelijke flank van zuidelijke Eeterp. De Minnema's hadden in 1511 veel percelen in de stedelijke kern (Schoor, 1984) en moeten hier vandoor veel grond hebben bezeten. Het Minnemahuis werd gesloopt in 1960 (Keikes, 1972: p. 88). Ook bij het Amelandshuis behoorde een zeer grote hof. Van het Amelandshuis zelf dat naar de heren van Ameland, de Cammingha's, werd genoemd (Elward & Karstkarel, 1990: pp. 135-136), bestaan dankzij een opgraving enige gegevens. Het werd pas in 1869 afgebroken (Eekhoff, 1875: p. 180).

4.3. Het Amelandshuis

4.3.1. Historische gegevens

Onder de middeleeuwse huizen in Leeuwarden neemt het Amelandshuis een bijzondere plaats in. De kaart van Johannes Sems en Pieter Bast uit 1603 toont het Amelandshuis als een gebouw, dat een weergang met kanteling en arkeltorens had (fig. 5). Arkel- of hoektorens zijn als bouwkundige elementen afkomstig uit Vlaanderen. Het omstreeks 1200 gebouwde huis 'Groote Ameede' te Gent bood dit soort torens (Klück, 1985). Waarschijnlijk was het gehele terrein tussen de Ee en de Vliet in handen van de Cammingha's te Aesterterp. Dit terrein moet dan de westelijke rand van hun erf zijn geweest. De Cammingha's gaven hier bouwpercelen uit. Om de eigendom op deze grond te benadrukken, lieten ze op deze plek een steenhuis oprichten, dat strategisch gesitueerd werd in de bocht tussen beide waterlopen. Het huis bezat een zekere weerbaarheid. In de periode vóór 1500 waren er wapens in het huis aanwezig. In 1487 werden *bussen* en *armbursten* (kanonnen en hand- en voetbogen) vermeld (Sipma, 1927: p. 425). De defensieve waarde blijkt verder uit het feit dat het huis in dat jaar met succes een belegering doorstond (Dirks, 1868). Het huis werd in 1492 nadrukkelijk als *huus* en *husinge* vermeld en was ondanks de weerbaarheid geen stins (Sipma, 1927: p. 440).

De bebouwing op de erfrand, waarvan het Amelandshuis het middelpunt was, werd uitgebreid tot een dorp, dat de naam Hoek kreeg. Uit de stichting van een kerk, die aan de Heilige Catharina was gewijd, blijkt dat de Cammingha's Hoek als een 'eigen' nederzetting beschouwden (fig. 6). Hoek werd een aparte parochie, afgesplitst van de stedelijke kern, of van Oldehove. In 1541 werd vermeld dat de Cammingha's deze kerk

Fig. 6. Het voormalige dorp Hoek op een uitsnede van de kadastrale kaart van Leeuwarden uit 1832. A. Amelandshuis; B. Catharinakerk.

gesticht hadden (Schoor, 1979: p. 185). De bouwdatum van de kerk is in de 14e eeuw gesteld (Karstkarel, 1987).

Er zijn geen middeleeuwse afbeeldingen van het Amelandshuis. In 1603 had de zuidelijke muur kruisvensters, terwijl de noordelijke muur waarschijnlijk gesloten was, te oordelen naar een tekening uit 1781 van H. Wenzel (fig. 7). Uit de 18e-eeuwse prent blijkt dat het huis uit een hoofdvlugelen en een bijgebouw bestond. Zowel op de 17e- als de 18e-eeuwse prent werd de hoofdvlugelen van het Amelandshuis voorgesteld als een huis met twee bouwlagen en een langskap. Het bijgebouw, dat afgebeeld werd op de 18e-eeuwse prent, stond ten noorden van de hoofdvlugelen en was waarschijnlijk een entreepartij.

4.3.2. De opgraving van de fundamenten van het Amelandshuis

Door de in 1985, 1986 en 1987 met onderbrekingen uitgevoerde opgraving van het Amelandshuis konden verschillende vragen betreffende de occupatiefase, situering, bouwdatum, verbouwfases, indeling en weerbaarheid van het huis opgelost worden.⁴ Hoewel het Amelandshuis na de middeleeuwen nog geruime tijd heeft bestaan, besteden we hier geen aandacht aan de

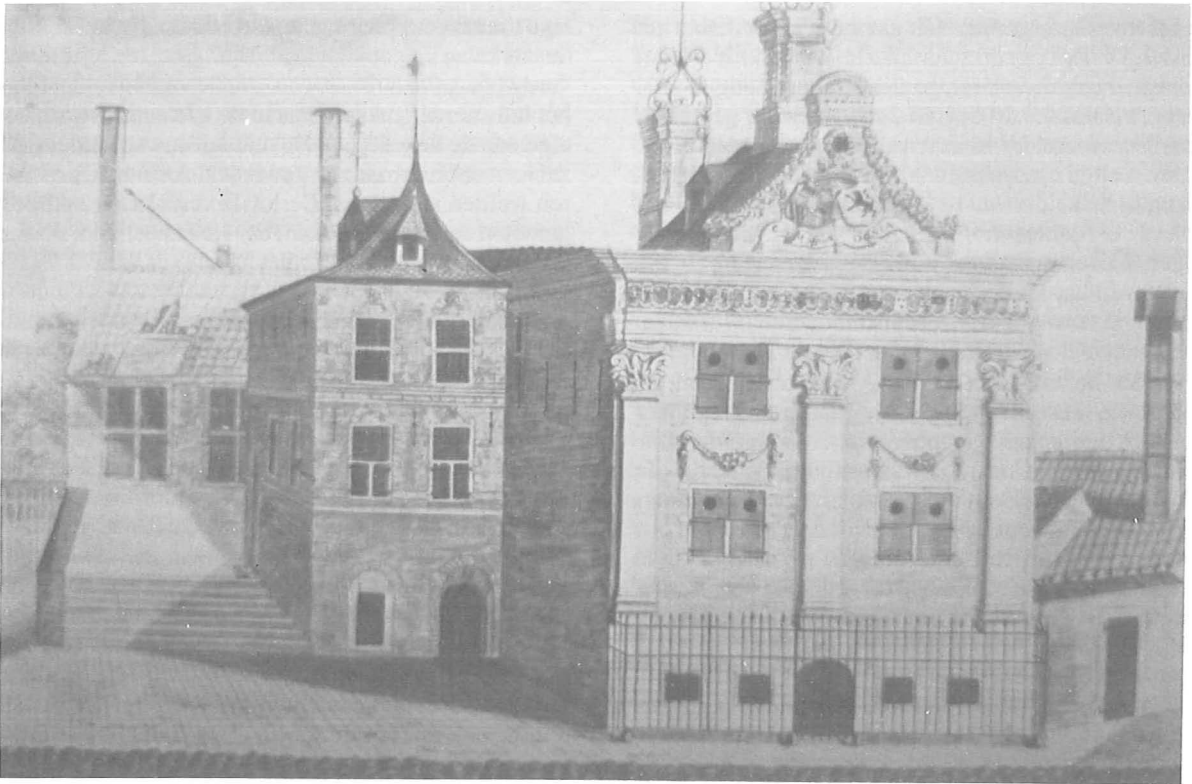

Fig. 7. Tekening van het Amelandshuis door H. Wenzel uit 1781.

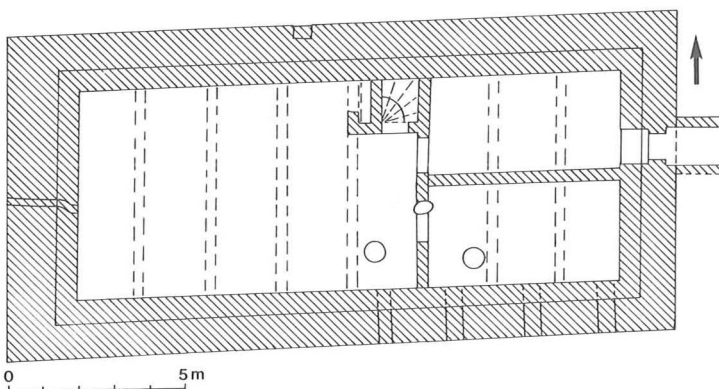

Fig. 8. Plattegrond van het Amelandshuis.

post-middeleeuwse veranderingen van het huis.

Het huis was 18,8 m lang en 9,1 m breed (fig. 8). Alle muren waren 100 cm dik, behalve de muur aan de straatzijde die 140 cm mat. Uit de dikte van deze muur spreekt duidelijk het defensieve aspect van het huis. Aan deze zijde was men kennelijk het meest beducht op gevaar. De muren bestonden overwegend uit brokken van 32-30 cm lange en 14-15 cm brede moppen. Er viel geen regelmaat in het metselwerk te bekennen; slechts in de achtermuur tekende zich één koppenlaag af. Direct hierboven was het middeleeuwse metselwerk gesloopt. In het oostelijk deel van de zuidelijke buitenmuur waren een viertal rechthoekige openingen, waar-

schijnlijk lichtspelen. Deze hadden een tussenafstand van ca. 2 m. In de noordgevel was een privaat dat ook na de middeleeuwen in gebruik bleef. Het middeleeuwse riool, dat hierop aangesloten moet hebben verdwenen; het aansluitend riool dateerde uit de 17e eeuw of was nog jonger.

Na de bouw van het huis moet een verzakking zijn opgetreden. Mogelijk ter corrigerend of stabilisering van de muren werd een kelder aangelegd, waarvoor men de vloer uitdiepte, waarna langs de zijmuren ca. 60 cm brede funderingen werden aangelegd. In het westelijke deel van de noordelijke muur kon worden vastgesteld dat de kelderfundering over de versnijdingen van

de buitenmuur heen liep. Uit vier boogaanzetten in het westelijke deel van de zuidelijke keldermuur bleek dat hier een overwelling van gordel- of muraalbogen was. De bogen waren hart op hart 2 m van elkaar geplaatst, waardoor de kelder in acht vakken was verdeeld. De bogen rustten op zijmuren. Muraalbogen zijn ook aanwezig in de kelder van het steenhuis Bagijnestraat 57, waar ze te niet lopen op de zijmuren, al worden deze bogen halverwege door zuiltjes ondersteund. In de kelder van het vicarishuis (Eewal 59), waar ook muraalbogen aanwezig zijn, maken de bogen een volledige overspanning, maar eindigen ze vóór de zijmuren.

Onder de vijfde gordelboog, gerekend vanaf de voorgevel, was een scheidsmuur, waaropeen trapkoker aansloot. De koker was opgebouwd van gemetselde muurtjes. De trap zelf was waarschijnlijk van hout. In het zuidelijke deel van de scheidsmuur was een deurportaal. Dit kon afgeleid worden uit de vondst van een granieten zwerfsteen met draaiholte. We denken dat in die holte de pin van een deur heeft gedraaid. De scheidsmuur deelde de kelder in een voor- en achterkelder in. De achterkelder werd door een oost-west verlopend muurtje in twee vertrekken verdeeld. Deze muur sloot koud aan op de scheidsmuur en de oostelijke buitenmuur. Zowel in de voor- als de achterkelder waren restanten van bevloering bewaard gebleven. Deze vloer werd gevormd door brokken van rode moppen. In de voorkelder waren slechts enkele vloerrestanten tegen zowel de noordelijke als de zuidelijke zijmuur overgebleven. Meer vloerdelen kwamen in de achterkelder te voorschijn. Hier was ook nog een deel van een afvoergoot aanwezig. De kelder was slechts vanuit het huis zelf of via een deur in de achtergevel toegankelijk. Hoewel op de prent van Wenzel een kelderingang in de voorgevel lijkt te zijn afgebeeld, is hiervan niets teruggevonden. De achteringang leidde naar het noordelijke vertrek van de achterkelder. De goot in de achterkelder moet een afvoer via de achteruitgang hebben gehad.

Hoe die afvoer precies geregeld was is onbekend, want het stuk van de goot dat naar de uitgang toe leidde was verdwenen. Ondanks de constructie van de kelder bleef het huis verder zakken. Pas in de 17e eeuw kwam een eind aan de verzakking. De middeleeuwse keldervloer zal toen onbruikbaar zijn geworden, zodat nieuwe vloeren werden aangelegd. De totale verzakking bedroeg, gemeten aan de noordmuur, ca. 4,5 cm per 1 m, dus ca. 70 cm over de lengte van het huis.

Het Amelandshuis kreeg bij aanleg aan de noord-oostzijde een kleine stenen aanbouw. De aard van dit gebouw is onbekend vanwege een entreevleugel die hier in 1563 werd geplaatst (Jager & Meijer, 1990: pp. 18-19). Waarschijnlijk was de aanbouw van vóór 1563 eveneens een entreepartij. Ook in 1563 werd op het noordwestelijke deel van het erf een poortje of misschien een poortgebouwtje aangelegd. Misschien was hier langs de straat al een muur, welke dan nog middeleeuws kan zijn geweest.

Tussen de zijmuren van het poortje werd bij het archeologisch onderzoek een profielsleuf gegraven om de opbouw van de grond vast te stellen (fig. 9). Hoewel de grondsoort van een aantal lagen vanwege de documentatiewijze niet meer na te gaan is (Jager & Meijer, 1990), weten we wel dat de bodem hier tamelijk mestrijk was. Dit wijst op agrarisch gebruik van het terrein. De lagen leverden vondsten op vanaf de 1e tot en met de 16e eeuw. Uit de 11e eeuw dateert een enkele Pingsdorfscherf (Janssen, 1983: p. 192). De jongste vondsten zijn enkele roodaardewerken schotelfragmenten metslibversiering van omstreeks 1550 (Renaud, 1976: pp. 21-24). De meeste scherven dateren uit de 12e-14e eeuw. Dit zijn scherven van proto-steengoed, bijna-steengoed en Siegburgsteengoed (Janssen, 1983: p. 192). Waarschijnlijk zijn de jongste vondsten door een verstoring in de grond geraakt. Aangezien de lagen veel botresten bevatten werd hier stellig stadsafval gestort. De afvallagen werden afgewisseld met mest-

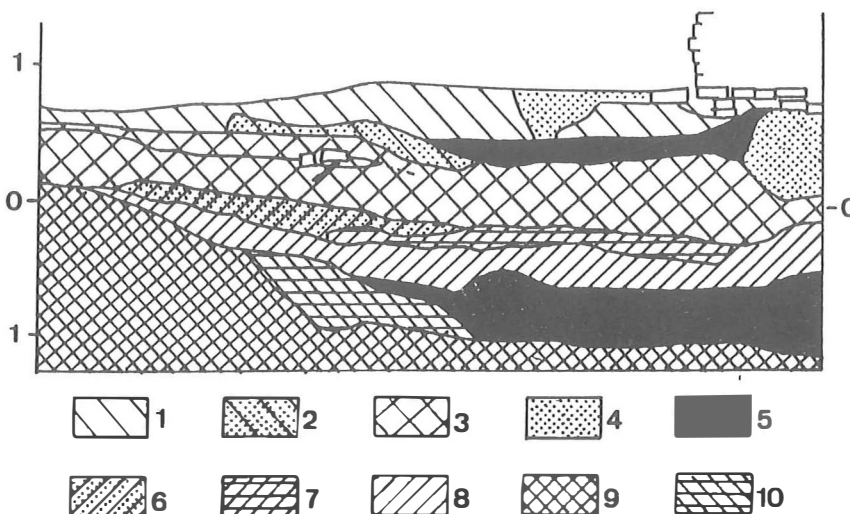

Fig. 9. Profiel op het terrein van het Amelandshuis. 1. Bruingrijze klei; 2. Blaugrijze klei; 3. Zwartbruine grond; 4. Puin; 5. Zwarte grond; 6. Losse mestlaag; 7. Dichte mest; 8. Verstoorde vuile mestlaag; 9. Grijszwarte klei; 10. Grijze klei. De hoogtes zijn opzichte van NAP. Tek. A. Jager naar een opmeting van G. Elzinga. De legenda is grotendeels naar de benaming van de lagen op de opmetingstekening.

lagen. De ondergrond waarop de lagen rustten was zavelige grond, mogelijk afgezet door de Ee. De grond was bij de aanleg van het Amelandshuis nog niet goed gestabiliseerd, zodat het huis richting de Ee, in de slappe mest- en afvallagen verzakte. Uit de bodem onder de hoofdvleugel kwamen 13e en 14e eeuwse scherven.

Met behulp van de vondsten en historische bronnen kan de bouwtijd van het Amelandshuis bepaald worden. Vondsten van na 1400 zijn er overvloedig maar dit zijn vondsten uit aanvullagen van na de bouwtijd. We gaan ervan uit dat de 16e-eeuwse schotelfragmenten uit het profiel verstoringen zijn. Het huis moet er al in het eerste kwart van de 15e eeuw geweest zijn, hetgeen opgemaakt kan worden uit de bronnen. Een datering in het laatste kwart van de 14e eeuw is derhalve het meest aannemelijk. Bij aanleg kreeg het huis stellig de vorm zoals het werd afgebeeld door Sems, twee bouwlagen en een langskap. De belangrijkste middeleeuwse verbouwing was de aanleg van de kelder. Te oordelen naar de baksteen, moppen, moet de kelder voor 1500 zijn aangelegd. Het overwellingstype kan ook bouwhistorisch gedateerd worden. Bij het Elisabeth Gasthuis te Utrecht (Achter Clarenburg 25-27) wordt een kelder met een soortgelijke overwelling in de 15e eeuw gedateerd (Klück, 1989: p. 104). In Leeuwarden kwam dit keldertype ook bij 16e-eeuwse huizen voor, zoals het vicarishuis dat in 1546 voor het eerst genoemd werd⁵, maar omstreeks 1525 gebouwd zal zijn. De kelder van het Amelandshuis werd echter waarschijnlijk in de tweede helft van de 15e eeuw aangelegd. Om de hoogte in de twee bouwlagen te behouden werd voor de kelder-ruimte de bodem uitgediept. Naar de bedekking van het dak kunnen we alleen gissen. Op de afbeelding van Wenzel zijn leien afgebeeld, die waarschijnlijk echter pas in de 18e eeuw zijn aangebracht. Voordien had het dak waarschijnlijk een bedekking met holle en bolle pannen, waarvan fragmenten zijn opgegraven.

5. LEEUWARDEN IN DE PERIODE 1490-1550

5.1. De uitbreiding van de stad

In de late 15e eeuw werd de vergrote stad omgeven door een vestinggracht, die in 1481-1496 gegraven werd (Eekhoff, 1846: pp. 80-90). In de late 16e eeuw omgaf men Leeuwarden met een gebastioneerde gracht (Schroor, 1992: p. 124), maar het stadsgebied werd toen niet wezenlijk uitgebreid. De laat-16e-eeuwse vestinggracht bleef grotendeels bewaard. Waarschijnlijk waren niet alle binnen de gracht gelegen terreinen bebouwd; de gracht werd op de groei aangelegd. Hierdoor werd de mogelijkheid gecreëerd voor een hoge bouwactiviteit die mede mogelijk werd door emancipatie van de goeoden onder de burgerij, het patriciaat. De aanzetten van die emancipatie zien we al vanaf de verstedelijking, de eerste stadsgracht en de uitbreidingsfasen.

Een tijdelijke terugslag was de bezetting van Leeuwarden door de adelsgezinde Schieringer partij in 1487, waardoor het patriciaat tijdelijk uitgeschakeld werd (Dirks, 1868). Het doorslaan van de machtsbalans in het stedelijk bestuur ten gunste van het stadspatriciaat in 1492 (Schroor, 1993), had een belangrijk effect op de huizenbouw. De magistratuur streefde aan het eind van de 15e eeuw naar de versterking van de woonhuizen. In het stadboek van Leeuwarden, dat keuren bevat die in de periode 1531-1537 moeten zijn opgetekend, maar waarvan diverse bepalingen ouder zijn (Schoor, 1979: p. 149), zijn niet veel bepalingen te vinden die ons inlichten omtrent de versterking. De versterking kunnen we echter vaststellen dankzij bouwhistorisch onderzoek (Jager, in voorbereiding).

5.2. Zestiende-eeuwse baksteen

Tegen het einde van de middeleeuwen is de algemene versterking voltooid. De einddatum van de middeleeuwen in deze bijdrage wordt op ca. 1550 gezet. Dit tijdstip is gekozen in verband met diverse bouwkundige en historische ontwikkelingen. Zo stellen Blijdenstijn & Stenvert (1994: p. 18) de einddatum van de Nederlandse gotiek op 1560. In Leeuwarden kennen we bovengronds overigens geen oudere dan gotische gebouwen. Gedurende het begin van de algemene versterking werd de kloostermop toegepast, zoals blijkt uit verschillende huizen langs de Kelders. Vanaf ca. 1500 werd in Leeuwarden baksteen met een kleiner formaat algemeen. Dit is de rooswinkel die gemiddeld 26x12,5x6,5 cm groot is. Gelijkijdig met de rooswinkels werden na het eerste kwart van de 16e eeuw klinkers van 20x12x4 cm geproduceerd. Het eerst werden deze bij de bouw van adelshuizen gebruikt, met name bij de in 1524-1528 gebouwde hoofdvleugel van het Burmaniahuis (Beelaerts van Blokland, 1990: p. 424). Na ca. 1550 werden rooswinkels uit de productie genomen en werden alleen nog klinkers gebezigd. Archeologisch onderzoek naar gebouwen met muren van rooswinkels is in 1978 verricht aan huisfunderingen in de Grote Hoogstraat en in 1991 aan de Bagijnekerk.⁶ Het onderzoek uit 1978 laten we hier buiten beschouwing omdat hieruit geen gegevens betreffende de datering van rooswinkels verkregen werden.

5.3. De Bagijnekerk

Omstreeks het midden van de 15e eeuw werd op de terp te Fiswerd, ten noordwesten van Leeuwarden, een Bagijneklooster gesticht. Om veiligheidsredenen werd het klooster in 1498 naar het centrum van Leeuwarden overgebracht. Het meest prominente gebouw van het kloostercomplex was de aan Sint Anna gewijde kapel. Deze kerk is een van de drie kloosterkerken die in deze periode in Leeuwarden werden gebouwd. De andere zijn die van het klooster Galilea, die omstreeks 1500 gebouwd werd, en die van het Witte Nonnenklooster,

welke in de periode 1525-1530 tot stand kwam (Eekhoff, 1846: pp. 122-131, 316-320; Karstkarel, 1987: pp. 74-91).

Ondanks de ingrijpende wijzigingen die de Bagijnekerk na de secularisatie in 1580 heeft ondergaan, zijn onderdelen van de oorspronkelijke kapel bewaard gebleven. Tijdens de restauratie van de kapel, die van 1990 tot 1992 duurde, kon een indruk worden verkregen van de bouwgeschiedenis van de kerk. Hier zal alleen aandacht besteed worden aan de oudste delen. De kapel moet tussen 1498 en 1511 tot stand zijn gekomen (Mol, 1992: p. 92), na de vestiging van het klooster en vóór de brand van 1511 (Eekhoff, 1846: pp. 125-127). De kloosterkapel werd tegen de oostelijke zijmuur van het patershuis (Bagijnestraat 57) opgetrokken, die ca. 1 m dik is. Het godshuis heeft aan deze zijde geen eigen muur, maar maakt gebruik van die van het steenhuis. De zuidelijke muur van de kerk staat dan ook met een naad tegen het patershuis.

De oostelijke en zuidelijke muren van de Bagijnekerk zijn opgebouwd van rooswinkels, met afmetingen van 26,5x12,5x7 cm. De noordmuur is in 1694 verdwenen, maar de fundering is nog over. Deze is opgebouwd van stenen met hetzelfde formaat. Een datering in het eerste decennium van de 16e eeuw kan geaccepteerd worden, temeer ook het verband in het metselwerk, staand verband, dit niet tegenspreekt (Jager & Kramer, 1993: pp. 7-36).

5.4. Zestiende-eeuwse adelshuizen

In de periode 1490-1550 is er een sterke differentiatie in

de typen woonhuizen. De adel woonde in de duurste huizen, maar het patriciaat had ook voornamen huizen terwijl de overige stadsbewoners een modaal huis of een kamer hadden (fig. 10).

Een kamer is een eenlaagshuis met een dwarskap. We kennen hiervan twee voorbeelden: Grote Kerkstraat 75 en Ossekop 1. Door de dakhelling had dit huistype een bescheiden diepte. Omdat dwarsgeplaatste eenlaagswoningen slechts drie of vier traveeën breed waren, waren de kamers nederige huisjes. Niettemin werd de kamer als een volwaardig 'huis' beschouwd. Modale huizen konden een enkele bouwlaag of twee bouwlagen hebben. Dwarshuizen zoals Grote Kerkstraat 228 zijn qua oppervlak nauwelijks groter dan kamers, maar verschillen hiervan door de aanwezigheid van een verdieping. Modale huizen met een langskap konden een enkele bouwlaag, zoals Voorstreek 91, hebben of een verdieping, zoals Voorstreek 53. Modale huizen en kamers werden gewoonlijk in serie gebouwd, van elkaar gescheiden door een steeg, een regendrup of een tussenmuur. Zowel bij de aanwezigheid van een steeg of een regendrup hadden de aangrenzende huizen eigen muren. De regendrup werd in 1531-1537 *oesdroopten* (osendrup) genoemd en had de breedte van een houtvoet (Telting, 1883: p. 235). Zo'n osendrup was aanwezig tussen Heerestraat 3 en 5, maar werd in 1978 ook bij een opgraving tussen Grote Hoogstraat 27 en 29 gevonden.

Veel dwarsgeplaatste modale huizen kennen we in Leeuwarden niet. De weinige waren drie (Grote Kerkstraat 228) of vier (Vegelinhuis) traveeën breed. Een groep van zeer brede dwarsgeplaatste huizen behoorde

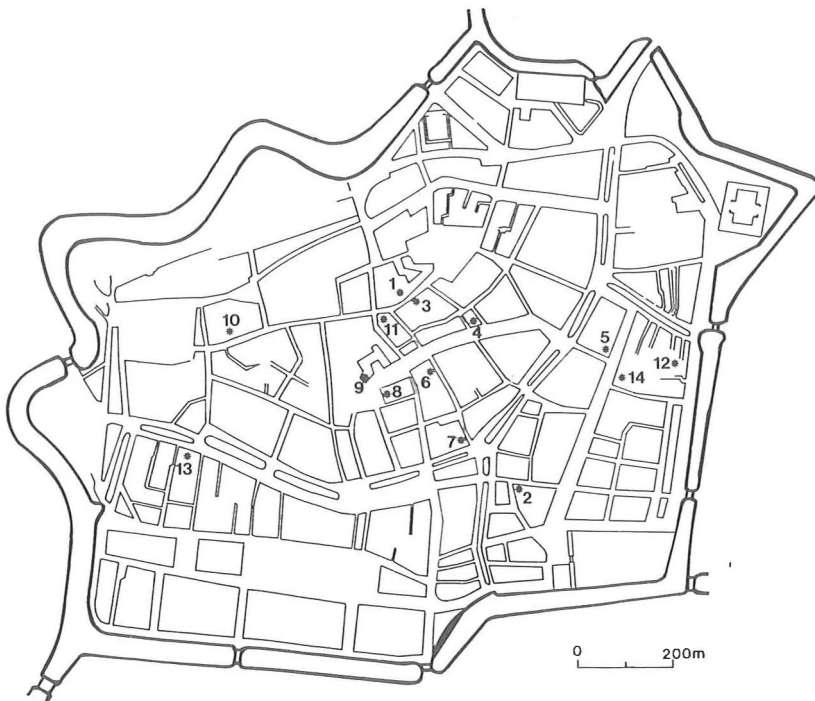

Fig. 10. Plattegrond van Leeuwarden met de lokaties van de in de tekst genoemde 16-eeuwse huizen. 1. Grote Kerkstraat 75; 2. Ossekop 1; 3. Grote Kerkstraat 228; 4. Vicarishuis; 5. Vegelinhuis; 6. Buyershuis; 7. Heenthiamahuis; 8. Auckemahuis; 9. Dekemahuis; 10. Camminghahuis; 11. Julius van Gheelhuis; 12. Martenahuis aan de Tuienen; 13. Martenahuis aan de Nieuwestad; 14. Kapittelhuis.

toe aan leden van het stadspatriciaat, het Buyershuis (achterhuis van Gouverneursplein 44), het Heenthiamahuis (Nauw 17, 19 en 21), het vicarishuis (Eewal 59) en het Auckemahuis (Hofplein 36). Deze patriciërshuizen zijn onderkelderd, afgezien van het Buyershuis waar de aanwezigheid van een kelder onbekend is. De bovenbouw van het Auckemahuis en vicarishuis is verdwenen, maar alle patriciërshuizen hadden of hebben een verdieping. Twee patriciërshuizen namen ten opzichte van de overige bebouwing een bijzondere positie in. Het Buyershuis was van oorsprong waarschijnlijk vrijstaand op een terrein dat tot aan de Ee reikte. Ook het Auckemahuis stond vrij. Dit huis had een opvallend groot achterterrein. Het vicarishuis en Heenthiamahuis waren in een rij geprojecteerd.

Feitelijk begonnen het Auckemahuis en het Buyershuis qua opzet en bijbehorend terrein te lijken op de steenhuizen van de adel. In Leeuwarden stonden rond 1550 zeven huizen met twee haaks op elkaar staande vleugels met een traptoren, zogenaamde complexe huizen (Temminck Groll, 1963: pp. 113-120): Camminghahuis (Grote Kerkstraat 13), Julius van Gheelhuis (Grote Kerkstraat 212), Martenahuis aan de Tuinen, Martenahuis aan de Nieuwestad, het Burmaniahuis, Dekemahuis en het Kapittelhuis. Twee huizen waren niet in handen van de adel: het Julius van Gheelhuis en het Kapittelhuis. Slechts beide huizen aan de Grote Kerkstraat bestaan nog, zij het in gewijzigde vorm. Van het Kapittelhuis bleken in 1986 nog flink wat restanten in de grond aanwezig te zijn (zie onder). Het complexe huis verschilde met de overige 16e-eeuwse adelshuizen van de stinsen en steenhuizen doordat het geendefensieve functie meer vervulde. Nadat de vestinggracht rond de stad in 1496 gereed was gekomen en nadat in Friesland, en daarmee in Leeuwarden, in de periode 1498-1500 centraal gezag was gevestigd door Albrecht van Saksen (Eekhoff, 1846: pp. 104-112; Vries, 1986), verviel de noodzaak van eventuele weerbaarheid van afzonderlijke huizen. De adel bleef tot ver in de eerste helft van de 16e eeuw nog wel huur innen voor de percelen op haar erven en kon naar believen de huur verhogen. Middels dit erfpachtsysteem bracht de adel nog nadrukkelijk haar eigendom en status tot uitdrukking. Door Karel V werd in 1518 en 1545 aan die willekeurige verhoging een eind gemaakt en werden de stadsbewoners in staat gesteld de erfpacht af te kopen (Eekhoff, 1846: p. 147).

5.5. Het Kapittelhuis

5.5.1. Historische gegevens

Het, voor zover bekend, grootste complexe huis in Leeuwarden was het aan de Turfmarkt gelegen Kapittelhuis, dat deel uitmaakte van het Franciscaner klooster Galilea, meestal het Minderbroederklooster genoemd (Verbeek, 1951). Dit in 1456 gestichte klooster stond aanvankelijk ten noordoosten van de stad, op Olde

Galileën (Verbeek 1951: pp. 27-30). Vanwege de dreigende oorlog met de Saksers in 1498, kreeg het convent grond binnen de twee jaar daarvoor voltooide vestinggracht. De bronnen zijn niet scheutig met gegevens over dit klooster; slechts af en toe wordt een gebouw van het kloostercomplex aan de Turfmarkt vermeld. Het meest noordelijke gebouw was 't muncke washuijs'.⁷ Opvallend is dat enkele gebouwen nog voor 1580, het jaar van confisquering van de kloostergoederen in de stad, een overheidsfunctie kregen. Zo werd het meest zuidelijke kloostergebouw, de infirmerie, gedurende de periode 1545-1571 als Kanselarij gebruikt (Eekhoff, 1846: pp. 122-123). In 1547 werd bij de verkoop van een kamer op de 'Melckmarckt', een gedeelte van de huidige Tweebakmarkt, dan ook vermeld: "tegenover waar de cancelrie nu gehouden wordt bij de minnebroeders".⁸ Ook het Kapittelhuis kreeg op den duur een overheidsfunctie, maar pas na de kloostertijd (Sjoerds, 1765-1768: pp. 89-130). Afgezien van een enkele vermelding delen de bronnen niets mee over dit gebouw tijdens de kloostertijd (1498-1580). Van de bouwgeschiedenis van het huis zijn echter, dankzij een opgraving in 1986, gegevens verzameld (Jager & Kramer, 1993).⁹

De enige tekening van het Kapittelhuis is die op de kaart van Sems (fig. 11). Het huis had een diepe vleugel voor aan de straat, met daarachter een dwarsvleugel, en een traptoren in de binnenhoek. Voor het huis was een plein. Een vrijwel identieke opzet hebben thans nog het Camminghahuis en het Julius van Gheelhuis.

5.5.2. Het huis

De buitenmuren van de hoofdvleugels van het Kapittelhuis waren tweesteens dik en in kruisverband gemetseld (fig. 12). De gebruikte steen was rood en mat gemiddeld 25x12x6 cm. Het voorhuis was door een tweesteens dikke tussenmuur verdeeld in twee kelders. Aan de zuidzijde ging de achterste kelder over in de traptoren. Buitenwerks bedroeg de totale grootte van het voorhuis 15,1x8,4 m. De in de binnenhoek van het voorhuis en het achterhuis gebouwde traptoren had muren van anderhalfsteens dikte. Het dwarse achterhuis mat buitenwerks 18,9x6,1 m. In het noordwestelijke deel vormde de muur van het achterhuis de scheiding waartegen het voorhuis was aangeklampt. Hieruit blijkt dat het voorhuis het eerst werd gebouwd. Het achterhuis was doorsneden door een drietal oost-westelijke-steens dikke tussenmuren van rooswinkels. Twee van deze muren sloten aan op de traptoren en moeten een gang hebben gevormd.

De toegang tot het gebouw bevond zich in de traptoren. De indeling van het voorhuis is onbekend. Het achterhuis werd ontsloten door de overdwarse gang. Zowel het voor- als het achterhuis hadden van oorsprong geen kelder. Het achterhuis had waarschijnlijk een plankenvloer op balken welke op stiepen rustten. Een zo'n stiep werd teruggevonden. De oorspronkelijke vloer van het voorhuis was opgeruimd tijdens de

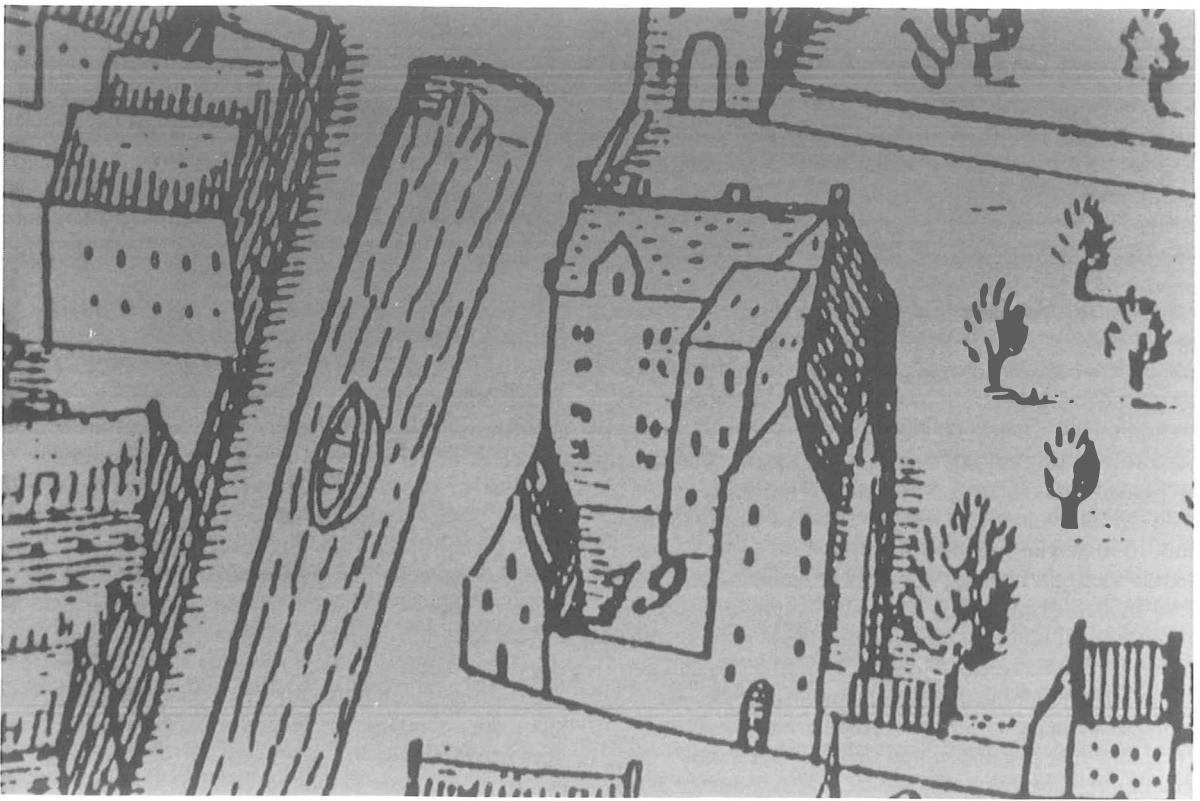

Fig. 11. Tekening van het Kapittelhuis door J. Sems uit 1603.

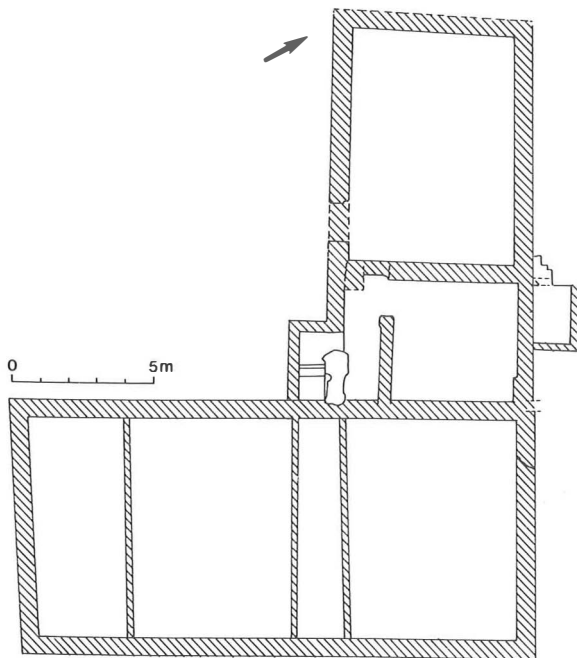

Fig. 12. Plattegrond van het Kapittelhuis.

aanleg van een kelder. Aangezien het huis in 1616 verbouwd is (Visscher, 1908: p. 195), zal toen de kelder zijn aangebracht. Het loopvlak van de toren was ongeveer even hoog als dat van het achterhuis. Waarschijnlijk was oorspronkelijk ook de vloer van het voorhuis even hoog. In de 17e eeuw werden de vloerniveau's van het voorhuis en de traptoren gewijzigd. Het Kapittelhuis had in de oostelijke muur van het voorhuis een muurprivaat. Omdat slechts een gedeelte van het aansluitende riool werd aangetroffen, kon niet worden uitgemaakt hoe de afvoer was geregeld. Het monumentale pand moet sinds de middeleeuwen enkele malen zijn verbouwd, maar bleef in opzet behouden tot 1848, het jaar van afbraak (Visscher, 1908: p. 17).

Het voorplein van het complexe huis werd aan de Turfmarkt afgesloten door een muur. Misschien werd de kloosterhof aan de westzijde geheel afgesloten door een muur, die dan aangesloten moet hebben op die van het Kapittelhuis. Na de hervorming moet deze muur doorbroken zijn, want toen werd ten zuiden van het Kapittelhuis een straat, het Droevendal, aangelegd (Dolk, 1969: p. 41). Na 1580 kreeg het Kapittelhuis ook langs het Droevendal een muur. De hoofdtoegang bevond zich aan de Turfmarkt.

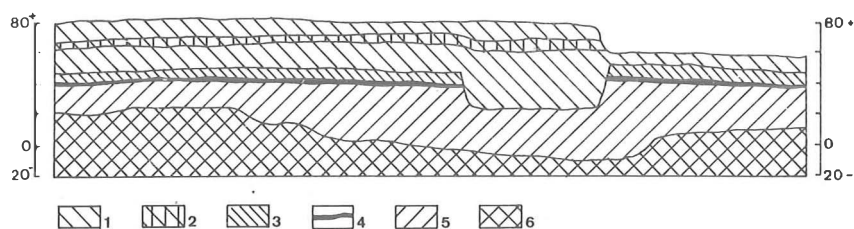

Fig. 13. Profiel op het voorplein van het Kapittelhuis. 1. Grijsz aanvullaa; 2. Rood baksteenpuin; 3. Bruine humeuze laag; 4. Schelpenlaag; 5. 14e/15e-eeuwse laag; 6. Blauwe zeeklei. Tek. A. Jager naar een opmeting van J.H. Zwier. De hoogte is ten opzichte van NAP.

Om een indruk van de bodemopbouw te krijgen werd op het voorplein een profielsleuf gegraven (fig. 13). Net als bij het terrein van het Amelandshuis was hier stadsafval gestort, maar in dit geval pas vanaf de 13e eeuw. De oudste geborgene scherf was namelijk van een Andennepot (Janssen, 1983: 192). Hier werden geen duidelijke mestlagen aangetroffen, desondanks zal ook dit terrein aanvankelijk een agrarische bestemming hebben gehad. Resten van houten of stenen bebouwing uit de tijd voor het Kapittelhuis werden niet aangetroffen, zodat het Kapittelhuis de eerste bebouwing ter plaatse vertegenwoordigt. In de funderingssleuven van het huis werden geen scherven aangetroffen. De jongste scherven uit het profiel zijn 15e-eeuwse scherven van grijs aardewerk. Deze scherven en het gebruik van rooswinkels voor de muren van het Kapittelhuis maken een bouwjaar in 1498 of kort daarna aannemelijk.

6. SAMENVATTING

Leeuwarden had in de 13e eeuw een stedelijke kern. De omvang die deze stedelijke kern aan het einde van de 14e eeuw had, kan worden vastgesteld aan de hand van een toen gegraven gracht. Hieruit blijkt dat de stedelijke kern slechts een klein gedeelte besloeg van het huidige stadscentrum. In de 15e eeuw, vooral in de periode 1481-1496 werd het stadsgebied uitgebreid waarbij ongeveer de huidige grenzen van het centrum bereikt werden. Pas in de late 16e eeuw verkreeg de stad een gebastioneerde vestinggracht, die thans nog grotendeels bestaat. In de 15e eeuw vond niet alleen een belangrijke uitbreiding van het stadsgebied plaats, tevens werd een fors stuk van het omringende platteland, de zogenaamde Klokslag, onder de jurisdictie van de stad gebracht.

De Klokslag bestond uit een strook oud kwelderland waarin de nederzettingen in de 13e eeuw op terpen waren gevestigd. Na ca. 1270 werd aan het gebied van de Klokslag, door ontginning, een strook polderland toegevoegd. In de Klokslag waren aan het eind van de 13e eeuw enkele adelshuizen aanwezig. De eigenaren daarvan waren weliswaar boeren, maar zij onderscheidden zich van de andere boeren door succesvolle ontginning en/of grootgrondbezit. In de 14e eeuw werden adelshuizen in de stedelijke kern van Leeuwarden gevestigd. Deze adelshuizen waren niet geïntegreerd in een plattelandseconomie, maar vormden het middel-

punt van erven met randbebouwing. De verhuur van de percelen, waarop koop- en ambachtslieden huizen bouwden, leverde de adel inkomsten op. De adelshuizen behielden een zekere weerbaarheid tot de stadsgracht in 1496 werd voltooid en twee jaar later centraal gezag gevestigd werd. In de eerste helft van de 16e eeuw liet de adel huizen bouwen, die door forse afmetingen en ruimtelijke opzet met een voorplein, zeer afstaken tegen de overige particuliere huizen in Leeuwarden. Deze gebouwen hadden onder de woonhuizen weliswaar het meest voornamelijk karakter maar het waren geen machtsmiddelen meer zoals de adelshuizen van vóór 1500. De machtspositie van de adel in Leeuwarden brokkelde in de eerste helft van de 16e eeuw verder af doordat hun erfpaachtstelsel toen werd doorbroken.

7. NOTEN

1. Gemeentearchief Leeuwarden, Decreetboek 1545-145.
2. Gemeentearchief Leeuwarden, Decreetboek 1563-311; Proclamatieboek 1578-187; Groot Consentboek 1595-62.
3. Register van den aanbreng uit 1511.
4. De opgraving van het Amelandshuis stond onder leiding van G. Elzinga en D.M. Visser, als voorgraver was J.K. Boschker aanwezig. Er is gegraven van 6-3-1985 tot 9-9-1985 en van 23-7-1986 tot 28-7-1986. Verder is nog op enkele niet nader aangegeven zaterdagen in 1987 gegraven. Het opgravingscoördinaat is 6C 182.67/ 579.76.
5. Gemeentearchief Leeuwarden, Klein Consentboek 1546-51.
6. Het coördinaat van de opgravingslocatie in de Grote Hoogstraat is: 6C 182.37/ 579.60. De waarnemingen aan de Bagijnkerk zijn uitgevoerd in de periode van 3 tot 7 februari 1991 door de auteur. Hulp hierbij is verkregen van J.B. Huijzen. Het coördinaat van de Bagijnkerk is: 6C 182.18/ 579.31.
7. Gemeentearchief Leeuwarden, Klein Consentboek 1550-168.
8. Gemeentearchief Leeuwarden, Decreetboek 1547-497.
9. De opgraving van het Kapittelhuis stond onder leiding van E. Kramer en de auteur. De veldtechnicus was G.P. Alders. Er is gegraven van 9-6-1986 tot 11-7-1986. Het coördinaat van de opgraving is 6C 182.70/ 579.62.

8. LITERATUUR

- BLIJDENSTIJN, R.K.M & R. STENVERT, 1994. *Bouwstijlen in Nederland (1040-1940)*. Kosmos, Utrecht/Antwerpen.
- BRUIJN, A., 1960-1961. Die mittelalterliche keramische Industrie in Schinveld. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 12-13, pp. 356-459.
- DIRKS, J., 1868. Het Bieroproer te Leeuwarden in het jaar 1487, in zijne oorzaken en gevolgen. *De Vrije Fries* 11, pp. 350-376.
- DOLK, W., 1969. *Leeuwarder straatnamen*. Miedema Pers, Leeuwarden.

- EEKHOFF, W., 1846. *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden*, 1. W. Eekhoff, Leeuwarden.
- EEKHOFF, W., 1875. *De stedelijke kunstverzameling van Leeuwarden*. W. Eekhoff, Leeuwarden.
- ELWARD, R. & P. KARSTKAREL, 1990. *Stinsen en states. Adellijk wonen in Friesland*. Friese Pers Boekerij, Drachten/Leeuwarden.
- ELZINGA, G., 1962. Wetenschappelijk graafwerk in de binnenstad van Leeuwarden. *Leeuwarder Gemeenschap*, pp. 12-14.
- ELZINGA, G., 1985. *Leeuwarden laag voor laag*. Stadsarcheologisch onderzoek in Leeuwarden, Leeuwarden.
- ES, W.A. VAN & M. MIEDEMA, 1970-1971. Leeuwarden, small terp under the Oldehove cemetery. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*. 20-21, pp. 89-117.
- HALBERTSMA, H., 1963. *Terp tussen Vlie en Eems*. J.B. Wolters, Groningen.
- HALBERTSMA, H., 1964. Staveren. *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 63, *176.
- JAGER, A. & M.W. MEIJER, 1992. Het Amelandshuiste Leeuwarden. Verslag van het archeologisch onderzoek. *Leeuwarder Historische Reeks* 3, pp. 7-61.
- JAGER, A. & E. KRAMER, 1993. Van Kapittelhuis tot Landschapshuis. Archeologisch onderzoek naar de grondresten van een complex huis in Leeuwarden. *Leeuwarder Historische reeks* 3, pp. 7-36.
- JANSSEN, H.L., 1983. Het middeleeuwse aardewerk: ca. 1200- ca. 1550. In: H.L. Janssen (red.), *Van Bos tot stad*. Hecht, 's-Hertogenbosch, pp. 188-222.
- KARSTKAREL, G.P., 1985. *Leeuwarden, 700 jaar bouwen*. Terra, Zutphen.
- KARSTKAREL, G.P., 1987. De H.H. Vitus, Maria en Catharina. De verdwenen middeleeuwse parochiekerken in Leeuwarden. *Stichting Alde Fryske Tsjerken* 4, pp. 74-91.
- KARSTKAREL, G.P. & R. TERPSTRA, 1987. *De late middeleeuwen aan de Grote Kerkstraat. Monument van de Maand*. Wielsma, Leeuwarden.
- KEIKES, H.W., 1972. *Och heden ja*, 3. Leeuwarder Courant, Leeuwarden.
- KLÜCK, B.J.M., 1985. "Oude Gracht 113". In: Fresenburg. *Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht*, pp. 197-204.
- KLÜCK, B.J.M., 1989. "Oude Gracht 222". *Archeologische en bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht*, pp. 103-104.
- LANGEN, G.J. DE, 1989. Tussen Ee en Grote Hoogstraat. *Jaarverslagen van de Vereniging voor Terpenonderzoek* 66-72, pp. 112-136.
- LANGEN, G.J. DE, 1992. *Middeleeuwse Friesland. De economische ontwikkeling van het gewest Oostergo in de vroege en volle middeleeuwen*. Diss. Groningen.
- LENNEP, M.J. VAN, 1956. *Strijdvragen in de geschiedenis van Leeuwardens plattegrond*. *It Beaken* 18, pp. 100-107.
- MEIJER, M.W., 1985. Van Papingastins tot Popmafenne. De lokalisatie van een Oldehoofster pastoorsgoed te Leeuwarden. *De Vrije Fries* 65, pp. 29-39.
- MEIJER, M.W., 1988. De stinsen in Leeuwarden. In: H.M. van den Berg et al. (red.), *De stenen droom*. De Walburg Pers, Zutphen, pp. 161-169.
- MIEDEMA, M., 1983. Vijfentwintig eeuwen bewoning in het terpenland ten noordoosten van Groningen. Diss. Amsterdam
- MOL, J.A., 1992. De grauwe bagijnen van Leeuwarden. *Leeuwarder Historische reeks* 3, pp. 61-107.
- MULDER-RADETSKY, R.L.P., 1992. Van stadhouderlijk hof tot het Prinsessehof. In: R.L.P. Mulder-Radetsky & J.A. Mulder, *Museum het Prinsessehof. Nederlands Keramiekmuseum*. Wielsma, Leeuwarden, pp. 39-68.
- RENAUD, J.G.N., 1976. *Middeleeuwse ceramiek. Enige hoofdlijnen uit de ontwikkeling in Nederland* (= A.W.N.-monografie, 3). De Residentie, Den Haag.
- SCHOTANUS, C., 1664. *Beschryvinge van de Heerlyckheydt van Frieslandt etc.* Johannes Wellens, Franeker.
- SCHROOR, M., 1991. De laat-middeleeuwsenamen van de klokslag van Leeuwarden. Een historisch-geografische verkenning. *It Beaken* 53, pp. 161-200.
- SCHROOR, M., 1992. "Eene jonghe aencommende lantstadt". Een poging tot reconstructie van de bevolkingsomvang en de bevolkingsgroei van Leeuwarden in de zestiende eeuw (1511-1506). *Leeuwarder Historische Reeks* 3, pp. 107-143.
- SCHROOR, M., 1993. Een lijst met Leeuwarder burgers uit 1492. *De Vrije Fries* 73, pp. 63-103.
- SCHUUR, J.R.G., 1979. *Leeuwarden voor 1435*. De Walburg Pers, Zutphen.
- SCHUUR, J.R.G., 1984. Peilingen naar de sociale stratigrafie van het laat-middeleeuwse Leeuwarden. *It Beaken* 46, pp. 15-57.
- SIPMA, S., 1927. *Oudfriesche oorkonden*, 1. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage.
- SJOERDS, F., 1765-1768. *Algemene beschryvinge van Oud en Nieuw Friesland*. Pieter Koumans, Leeuwarden.
- TELTING, M., 1883. *De Friese Stadrechten*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage.
- VERBEEK, B., 1951. *Oud en Nieuw Galilea. De kloosters der minderbroeders in Leeuwarden* (= Frisia Catholica, 14). M.J. Ydema, Joure.
- VISSCHER, R., 1908. *Leeuwarden van 1846 tot 1906*. Martinus Nijhoff, 's-Gravenhage.
- VISSCHER, R., 1934. Iets over eenige huizen in de Groote Kerkstraat te Leeuwarden. *De Vrije Fries* 32, pp. 57-74.
- VRIES, O., 1986. *Het Heilig Roomse Rijk en de Friese vrijheid*. De Tille, Leeuwarden.